

De geniale mislukking van de middeleeuwen

Raoul Bauer

DE GENIALE MISLUKKING

van de

MIDDELEEUWEN

Uitgeverij Sterck & De Vreese

Voor Dominique

© 2020 Raoul Bauer | uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp Jelle Post
Boekverzorging Elgraphic

ISBN 978 90 5615 587 2
NUR 684

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

Sterck & De Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

Inhoud

Woord van dank.....	7
Woord vooraf Omzien in onrust.....	9
Inleiding Een ontmoeting met de twaalfde eeuw.....	13
DEEL I Een verweesde eeuw.....	21
<i>Het beeld van een crisistijd</i>	24
<i>De dictatuur van het rationalisme</i>	29
DEEL II Een actuele ontmoeting	37
<i>Bernardus van Clairvaux versus Petrus Abelardus</i>	39
HOOFDSTUK I De erfenis van een bewogen tijd.....	41
De Gregoriaanse hervorming.....	45
De kloosterhervorming en de Orde van Cîteaux.....	49
‘Geloof op zoek naar inzicht’.....	55
HOOFDSTUK II Bernardus’ bovenmenselijke kruistocht.....	63
De abt van Clairvaux.....	64
I Op weg naar Clairvaux of de hemel op aarde	64
Jeugdijaren.....	64
Stefanus Harding.....	69
Clairvaux.....	75
Confrontatie met Cluny.....	79

2 Behoeder van de Kerk	82
Een strijd tussen pausen.....	83
Over ridders en mystieke beleving.....	84
Een wereldlijke Kerk.....	88
De tweede kruistocht 1146-1148.....	91
Het conflict met Abelardus.....	93
1 Petrus Abelardus – Leven en werk	93
Een geniale leraar en een schitterende leerlinge.....	94
Monnik en abt.....	98
Filosoof én monnik.....	103
2 Sens 1140	104
HOOFDSTUK III Een geniale mislukking	113
Het klooster: een school van nederigheid en liefde.....	113
“Mij is het gegeven te weten...”.....	119
Noten.....	133

Woord van dank

Een van de voordelen bij het schrijven van een boek, is dat het de auteur vaak in contact brengt met boeiende persoonlijkheden. In dit geval bedoel ik niet enkel de historische personages die men over de eeuwen heen opnieuw wil actualiseren, maar ook die enkele mensen die vanuit een belangstelling voor eenzelfde problematiek, hun kennis en ervaring graag willen delen. Zo denk ik hierbij aan de leerrijke ontmoetingen die ik mocht hebben met wijlen pater Johannes Van Damme, bibliothecaris in de trappistenabdij van Westmalle. Zelf heeft hij reeds heel wat gepubliceerd over het ontstaan van de cisterciënzers. Hierover in het bijzonder en over het kloosterleven in het algemeen, heeft hij mij veel geleerd. Met genoegen herinner ik mij ook de bijna ontelbare bezoeken aan de Sint-Bernardusabdij in Bornem waar ik kon rekenen op de daadwerkelijke steun van pater Lambertus, cisterciënzer. Zo ook mijn vrouw die als kunsthistorica mij jaren geleden de grote Franse cisterciënzerkloosters en Romaanse kerken heeft helpen ontdekken. Tot slot dank ik Katrien De Vreese die *De geniale mislukking van de middeleeuwen* opnieuw wil uitgeven.

Raoul Bauer

Woord vooraf Omzien in onrust

Hongersnood in de Sahellanden en in grote delen van de wereld, natuurrampen in het Italiaanse Seveso en het Indische Bhopal, een groeiende onrust over de afbraak van de ozonlaag, een blijvende politieke spanning tussen het kapitalistische Westen en het communistische Oosten met aan de zijlijn China als een in het oog te houden toeschouwer.

Dit beeld over de jaren tachtig van de vorige eeuw klinkt ons jammer genoeg vertrouwd in de oren. In tegenstelling tot wat de Amerikaanse politicoloog Francis Fukuyama in zijn boek *The End of History and the Last Man* (1992) betoogt, is na de val van de Berlijnse Muur in 1989 de zegetocht van de liberale democratie niet gerealiseerd. De geschiedenis vervolgt haar vaak perfide weg: de tegenstellingen en problemen zijn nu inderdaad nog scherper gesteld dan voorheen. De hongersnood blijft een verschrikkelijke, ongenode gast in vele delen van Afrika en in oorlogsgebieden zoals in Jemen. Op vele plaatsen zet dit een vluchtelingenstroom op gang die moeilijk beheersbaar lijkt. Hetzelfde geldt voor de natuurrampen: van het nucleaire ongeluk in Tsjernobyl (1986) tot de kernramp in Fukushima (2011) en de olieramp in de Golf van Mexico (2012) worden grote natuurrampen zowel door hun omvang als door hun frequentie een van de grote uitdagingen van onze tijd. En wie spreekt over natuurrampen denkt ook aan de verzieking van het klimaat dat nu beduidend urgenter dan dertig jaar geleden de aandacht vraagt. Overstromingen, orkanen, aardbevingen, reusachtige bosbranden zijn de laatste jaren niet meer uit het nieuws weggeweest. Continenten die voor een groot deel in brand staan, zoals Australië, grote delen van Californië en Siberië, rivieren die regelmatig uit hun bedding breken, winden met orkaankracht ...

En de leiders van de wereld zien het, bekijken het en doen niets of veel te weinig. Ze zijn bezig met het uitbreiden van hun macht. En anders dan in de vorige eeuw het geval was, is nu het speelterrein van de tegenstrevers heel wat ingewikkelder geworden. De oude opdeling kapitalisme-communisme is vervangen door een veelvoud aan spelers. Nationalistische bewegingen hebben de wind in de zeilen, staten kijken alleen naar zichzelf. In dit machtsspel verschijnt een onverwachte speler ten tonele. Mede gebruik makend van de blijvende chaos in het Midden-Oosten komt immers het moslimfundamentalisme sterk opzetten. Een strijd dus op vele fronten met tussendoor een nauwelijks hoorbare stem van een paus die in Nagasaki, op de plaats waar ooit een atoombom viel, de wereldleiders ervan tracht te overtuigen dat het bezit van nucleaire en andere massavernietigingswapens nooit een geldig antwoord kan zijn op het streven naar geluk en vrede.

Wat ik jaren geleden schreef over onze ‘verweesde twintigste eeuw’ geldt nu nog onverminderd. De hongersnood en de ellende op zoveel plaatsen had nooit die mensonterende dimensie moeten aannemen die hij nu heeft. Het geeft wel aan welke prioriteiten in (vooral) de geïndustrialiseerde wereld gelegd worden. Duizenden wetenschapsmensen, ontzaglijke kapitalen worden opgeslorpt door de bewapeningsindustrie, draaien mee in een blind streven naar steeds meer winst. Precies zoals jaren terug blijft het pijnlijk te moeten constateren dat de beschaving haar immense kennis en haar groot technisch kunnen niet in dienst van maar, integendeel, ten koste van de mens gebruikt. Hoe komt het dat de mens deze wanorde niet onder controle krijgt?

De poging die ik deed om een antwoord op deze vraag te geven lijkt me nog steeds actueel. Centraal staat hier een ontspoord rationalisme dat de werkelijkheid van mens en wereld naar zijn eigen formalistische en kwantificeerbare normen heeft geplooid. Dit beter leren begrijpen via een onderzoek naar de oorsprong van deze ontsporing lijkt me een verantwoorde en zinvolle opgave.

Deze zoektocht brengt ons naar de twaalfde-eeuwse renaissance. In deze voor onze beschaving zo belangrijke beschavingsfase situeert zich de confrontatie tussen twee geniale reuzen van hun tijd: Bernardus van Clairvaux en Abelardus.¹ Hun verhaal stelt op een verrassende manier de actualiteit van dit middeleeuwse tijdperk in het licht en kan helpen begrijpen waarom we ons inderdaad ongerust moeten maken.

Inleiding Een ontmoeting met de twaalfde eeuw

Toen ik in het midden van de jaren zeventig voor het eerst de twaalfde-eeuwse Magdalenabasiliek in het Bourgondische Vézelay bezocht, werd ik door dit gebouw en zijn omgeving sterk aangegrepen. Niet alleen is er de prachtige ligging van l'*héroïque Vézelay en Bourgogne* boven op *la colline éternelle* van waaruit het landschap schijnt te vertrekken in opeenvolgende golfbewegingen van uitdijende heuvels die het oog van de bezoeker eerst wegtrekken naar een groene horizon en het dan terugvoeren naar “de eeuwige heuvel”. Maar ook is deze streek zo zwanger van historische gebeurtenissen dat de verbeelding van de toeschouwer hier steunpunten genoeg vindt om weg te dromen naar vroegere tijden. Zo viel het mij niet moeilijk om de schuifelende passen te horen van de bedevaarders die, op weg naar het Spaanse Santiago de Compostella, moeizaam maar gelukkig de steile klim naar de abdijkerk ondernamen. Wellicht waren ze voor de talrijke inwoners van het stadje en het klooster geen ‘nieuws’ meer en zeker zullen ze niet opgevallen zijn tijdens de drukbezochte en in heel West-Europa bekende jaarmarkten en feesten ter ere van de patroonheilige Maria Magdalena. Een hoogtepunt in het leven van deze plaats is zonder twijfel de prediking van de tweede kruistocht geweest. Op 31 maart 1146 sprak in aanwezigheid van onder anderen de Franse koning Lodewijk VII (1119-1180) Bernardus van Clairvaux een onafzienbare menigte toe die samengedromd stond op de noordelijke flank van de heuvel. “Ik heb mijn mond geopend, ik heb gesproken, en onmiddellijk nam het aantal kruisvaarders onmetelijk toe,” schreef de beroemde cisterciënzerabt aan paus Eugenius III. Een groot houten kruis herinnert nu nog aan deze belangrijke dag, die zoals verder zal blijken, een tragisch vervolgende.

Naast de streek en haar geschiedenis is er ook en vooral nog het kerkgebouw dat op mij een onvergetelijke indruk heeft gemaakt. Voor een meer gedetailleerde beschrijving ervan verwijs ik naar mijn boek: *Vézelay. Een verhaal van vrijheid en macht*. In het raam van dit boek wil ik hier wel nog even de essentie van mijn benadering naar voren brengen.¹

De sfeer die zowel de timpanen, de kapitelen als het kerkgebouw zelf uitademen, wordt gekenmerkt door een diepe, warme menselijkheid. In tegenstelling tot andere kerken uit deze periode verschijnt in het beeldhouwwerk van Vézelay niet de God van het Laatste Oordeel, maar wel Christus, die als het ware nog met een verstilde glimlach op het gelaat de mensen via Zijn Kerk uitnodigt om in Zijn Rijk binnen te treden. Diezelfde accentuering van een 'humane' Godervaart men ook als men onder het centrale timpaan doorgaand, het kerkschip voor zich ziet. De bouwmeester heeft hier het middel gevonden om te ontsnappen zowel aan een té drukkende horizontaliteit als aan een té agressieve verticaliteit. Deze kenmerken zijn niet louter te verklaren vanuit de technische kennis van die dagen. Een vergelijking met kerken die in dezelfde periode gebouwd werden, toont dit ten volle aan. Zo heeft de cluniacensische Saint-Lazare in Autun en de kerk van de cisterciënzerabdij van Fontenay een totaal andere sfeer: de eerste verliest zich evenals haar voorbeeld, de derde kerk van Cluny, in de hoogte, de tweede omknelt de bezoeker in een nietsontziende sobere en onthechte architectuur waarin blijkbaar zo weinig mogelijk mag laten herinneren aan de wereld buiten het klooster. In deze beide gevallen zou men kunnen spreken over een soort van wereldvreemdheid. Totaal anders, lijkt mij, is de Magdalena-kerk. Hemel en aarde blijven hier verbonden: de bezoeker voelt aan dat hij aanwezig is in een huis van God, dat hij tegelijk ook het zijne kan en mag noemen.

Deze interpretatie, die de technisch-kunsthistorische en architecturale benadering van een gebouw fundamenteel overstijgt, opent voor een cultuurhistorische studie van de twaalfde eeuw interessante perspectieven. Inderdaad, het inzicht in de symboolwaarde van deze

belangrijke realisaties van het twaalfde-eeuwse architectuurpatrimonium, geeft aan de historicus toch enig houvast om door te dringen tot het begrijpen van het toenmalige beschavingsbeeld. Dit is niet onbelangrijk, omdat de cultuurhistorische benadering, meer dan de andere gespecialiseerde deelstudies binnen het historisch metier, moet steunen op intuïtie en verbeelding, op “*die Phantasie, welche die Lücken der Ausschauung ausfüllen will*” (J. Burckhardt), waarbij deze intuïtie en verbeelding het cement is dat de feitelijke historische gegevens tot een intelligibele en samenhangende constructie van het geheel moet samenvoegen.

Het cultuurbeeld dat door de Magdalenakerk opgeroepen wordt – en dat op die manier richting kan geven voor verder onderzoek – is dat van een geïntegreerd mensbeeld, waarin nog ruimte was voor het sacrale, waarin met andere woorden een evenwicht bestond tussen God en mens, tussen ‘hemel’ en ‘aarde’. En met dit inzicht als basis wordt men, rondkijkend vanuit deze Bourgondische basiliek, zich bewust van de grote mate waarin deze evenwichtige mens- en wereldbenadering doorbroken werd, zowel in het opkomend rationalisme van Abelardus (1079-1142) aan de ene kant als in de nog sterk overeind staande mystiek-religieuze traditie verpersoonlijkt in Bernardus van Clairvaux (1090-1153) aan de andere kant. Dat deze beide onderling concurrerende richtingen, die zo nauw aansluiten bij de manier waarop de westerse mens uiteindelijk zijn bestaan én zijn beschaving heeft uitgebouwd, een concretisering hebben gevonden in bepaalde uitingen van de cluniacenser- en de cisterciënzerarchitectuur, geeft aan deze problematiek een meer tastbare vorm. Dit geldt vooral voor de cisterciënzerabdij van Fontenay, die als het ware gebouwd werd in de schaduw van Bernardus.

In de hierboven vermelde confrontatie heeft de rationalistische trend zich de sterkste getoond. En dit heeft mijns inziens verstrekkende gevolgen gehad voor de westerse cultuur. Inderdaad, het feit dat onze huidige beschaving omschreven kan worden als een voluit wereldgerichte maatschappij waarin de grote betekenis die aan de rede wordt toegekend een overheersing van positief-wetenschappe-